

Галина Кохан

АНАЛІЗ ПРОГРАМ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
І ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ РУХІВ НА ПРЕДМЕТ
КОРУПЦІЙНОСТІ КАНДИДАТІВ У ДЕПУТАТИ
НАПЕРЕДОДНІ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2012 р.

У статті проаналізоване ставлення громадян до причетності кандидатів у депутати на виборах 2012 р. до корупційних дій, висвітлено трансформацію поглядів політичних партій щодо важливості теми корупції, бачення способів її вирішення та проведено порівняльний аналіз успіхів і невдач румунського та українського досвіду моніторингових кампаній «Чесний парламент» і громадського руху «Чесно».

Halyna Kokhan. Analysis of the programs of political parties and activity of public motions for the purpose of corruption candidates in deputies in eve parliamentary elections in 2012. The article analyzes the citizens attitude to the involvement of the deputy candidates on the 2012

parliamentary elections in corruption, highlights the transformation of political parties views on the importance of the corruption issue and their vision of its possible solutions and provides a comparative analysis of pros and cons of Romanian and Ukrainian experiences of the monitoring campaigns «Honest parliament» and civic movement «Chesno».

Нещодавно Президент України Віктор Янукович наголосив на необхідності забезпечення рівних умов для представників всіх політичних сил під час парламентських виборів восени 2012 р. для того, щоб уникнути нарікань про використання адміністративного ресурсу. Зокрема, глава держави звернув увагу на забезпечення умов до та під час голосування [1], проте не менш важливою, на нашу думку, видається проблема якості політичних партій, що йдуть на вибори.

Як відомо, у жовтні 2012 р. в Україні пройдуть парламентські вибори за новим виборчим законом, який передбачає зміну «правил гри», зокрема, підняття прохідного виборчого бар'єру з 3-х до 5 відсотків, із заборонаю участі блоків. Крім того, 50 % депутатів будуть обиратися за партійними списками, 50 % – у мажоритарних округах. Очікується, що спостерігати за виборами в Україну приїдуть 10 тис. міжнародних спостерігачів.

Метою цієї статті автор вбачає аналіз важливості антикорупційної складової у передвиборчих програмах основних політичних сил на виборах 2007 р., трансформація її бачення у програмах сучасних політичних партій і вплив на розвиток політичної ситуації внутрішніх «моніторингових» гравців.

Цікавою новою характеристикою політичного життя України кінця 2011–початку 2012 рр. став вплив причетності чи непричетності кандидатів у депутати до корупційних дій на електоральний вибір українців. Це нагадує польський досвід середини 90-х рр., коли моральні якості кандидата у президенти ставилися вище, ніж професійні, і саме репуаційні ризики були найвищими. У демократичній

Польщі саме чесність була головною рисою, яку виборці вимагали від політиків [2, 281]. Варто відмітити, що вітчизняні соціологи вперше зафіксували таку високу вагу фактора корупційності для українського виборця. Згідно з опитуванням, проведеного у грудні 2011 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс», для українців важливі наступні дії та якості майбутніх кандидатів у депутати: причетність до корупційних дій (важливо – для 80 %, неважливо – для 13 %); відповідність способу життя депутата заявленій декларації про доходи (важливо – для 74 %, неважливо – для 18 %); відвідування депутатами засідань Верховної Ради (важливо – для 72 %, неважливо – для 16 %); оприлюднення декларації про доходи та майно (важливо – для 71 %, неважливо – для 21 %); особисте голосування депутата у Верховній Раді (важливо – для 66 %, неважливо – для 22 %); перешкоджання роботі журналістів (важливо – для 61 %, неважливо – для 27 %); перехід депутата з однієї фракції до іншої (важливо – для 61 %, неважливо – для 29, 0%) [3]. Важливо звернути увагу, що ці чинники найбільш важливі для електорату опозиційних політичних партій або, так званих, нових партій. Ці критерії привертають увагу понад 50 % електоральних груп усіх політичних сил, які задекларували свої наміри брати участь у виборах.

Нещодавно оприлюднене дослідження Глобал Інтегреті (Global Integrity) свідчить: Україна зробила крок назад у розвитку демократії з часу президентських виборів 2010 р., рухаючись від «демократичного хаосу» до «недемократичного порядку». Автори дослідження схилиються до думки, що, незважаючи на всі антикорупційні зусилля уряду, всі його рішення сприймаються як політично мотивовані та направлені проти лідерів опозиції [4]. Наприклад, засудження колишнього прем'єр-міністра Юлії Тимошенко та колишнього міністра внутрішніх справ Юрія Луценка отримало серйозну критику з боку міжнародних правозахисників.

Незважаючи на чіткий антикорупційний курс Президента В. Януковича у 2011–2012 рр., а саме: прийняття

Законів України «Про засади запобігання та протидії корупції», «Доступ до публічної інформації», «Про громадські організації», проведення моніторингів GRECO та ПАСЄ, розгляд у парламенті президентського проекту Кримінально-процесуального кодексу, який отримав схвальну оцінку «Венеціанської комісії» Ради Європи, Україні не вдалося імплементувати правила політичного фінансування під час проведення виборчих кампаній. Проте такий результат характерний для 29 із 31 держави, що оцінювалися Глобал Інтегріті. Країни зазнали невдач у втіленні правил політичного фінансування, незалежно від того, наскільки сильною чи слабкою була їхня законодавча база [4].

З огляду на перманентність виникнення проблеми фінансування політичних партій у всіх, без винятку, країнах, величезної ваги набуває культура корупційних скандалів, проведення журналістських розслідувань і реакції на них з боку правоохоронних органів. Наприклад, навіть у таких розвинутих демократіях, як Великобританія, прем'єр-міністр змушений звітувати, з ким він обідає, оскільки необачна обмовка представника його оточення може призвести до низки корупційних скандалів і звинувачень у впливі партійних донорів на урядову політику чи планування діяльності уряду. Так, нещодавній скандал порушив два важливі питання політичного життя Британії. Перше – звідки політичні партії беруть гроші на свою діяльність. Друге – наскільки реальною є загроза стороннього впливу на урядові рішення. Лейбористи дорікають консерваторам у тому, що їх фінансують мільйонери. Консерватори дорікають лейбористам, що ті отримують мільйони від профспілок. Закон у Великобританії не забороняє ні першого, ні другого, але вимагає декларації великих сум пожертв і забороняє приймати гроші від іноземних осіб чи компаній [5]. Наслідком виникнення цього скандалу стала низка відставок високопосадовців, публічний «звіт» прем'єра щодо своїх зустрічей та оприлюднення інформації щодо пожертв від донорів обома лідируючими партіями.

Іншим скандалом, який струснув європейську політику, стала відставка Президента Федеративної Республіки Німеччини Крістіана Вульфа. Скандал навколо президента

спалахнув після того, як газета Bild опублікувала матеріал про низьковідсотковий кредит в розмірі 500 тис. євро, який Вульф взяв у 2008 р. у дружини великого бізнесмена Егона Гіркенса. Також в ЗМІ з'явилися відомості про автомобіль Audi, який політик взяв в оренду на дуже вигідних умовах, інформація про його відпустки на віллах друзів і навіть звинувачення в тому, що він робив рекламу фірмі знайомого підприємця. Після ініціювання прокурорських розслідувань К. Вульф подав у відставку [6].

Підвищена корупційна чутливість європейської політики та зростання запиту на чесних кандидатів до українського парламенту стимулювали у нас питання про зрілість української політики, та наскільки питання боротьби з корупцією цікавило політичні партії у далекому 2007 р., і як це змінилося тепер, коли воно регулярно вноситься до суспільного порядку денного.

Проаналізувавши передвиборчу програму Партії регіонів 2007 р., бачимо, що серед питань, які піднімалися, були невідкладність судової реформи, пряма виборність суддів громадянами, зниження обсягу «тіньової» політики й економіки, сприяння подоланню корупції у суспільстві, захист свободи слова і поширення інформації, запровадження механізмів прозорості та громадського контролю, проведення адміністративної реформи, законодавче впровадження ефективної системи антикорупційного контролю, особливо в органах виконавчої і судової влади, силових структурах, у системі вищої освіти, медицини [7].

У програмі Партії регіонів, розміщеній на сайті, антикорупційна складова присутня у дуже узагальненому вигляді, незважаючи на те, що боротьба з корупцією є одним із пріоритетів Президента В. Януковича. У програмі Партії регіонів відсутній окремий розділ, присвячений питанням боротьби з корупцією або її протидією. Розділ другий «Зміцнення засад демократичного розвитку» опосередковано піднімає питання зміцнення демократії та верховенства права, посилення парламентського контролю за діяльністю виконавчої влади; прозорість діяльності влади та її підзвітність народу, створення належної правової бази для розвитку громадянського суспільства [8].

Палкий опонент Партії регіонів Блок Ю. Тимошенко у своїх передвиборчих обіцянках 2007 р. закликав до знищення корупційного союзу влади та тіньового капіталу, позбавлення чиновників права надавати зайві ліцензії, довідки, дозволи, здійснювати безпідставні перевірки; відновлення програми «Контрабанда – СТОП!», посилення кримінальної відповідальності за корупційну діяльність до довічного ув'язнення [9]. На жаль, наразі трансформацію поглядів партій, що входять до складу БЮТу, простежити неможливо, оскільки на сайті блоку, як такої, програми діяльності партії немає. Цікаво, що для 80 % електорату БЮТу важливий перехід депутатів з фракції у фракції [3]. Відповідно, піар-хід депутата з БЮТ Р. Забзалюка та скандал навколо перекупу «тушок» Партією регіонів мав зміцнити довіру електорату.

Передвиборча програма парламентських центристів, блоку Литвина, у 2007 році акцентувала найбільше на парламентській корупції і пропонувала її вирішення через впровадження механізму звітування народних депутатів та їх відкликання; скасування депутатської недоторканності та ліквідацію всіх депутатських привілеїв; прирівняння корупції до державної зради; запровадження обов'язкового декларування доходів і витрат не тільки держслужбовців, а й членів їх сімей, всіх осіб, хто розпоряджається їхнім майном; позбавлення пенсійного забезпечення держслужбовців, які притягуються до відповідальності за хабарництво, зловживання службовим становищем; обов'язкової конфіскації незаконно набутого майна як у держслужбовців, так і у їхніх найближчих родичів; скасування умовних строків та амністії для засуджених за корупційними статтями; розроблення стандарту якості державних послуг; звільнення з посад тих, на кого є нарікання з боку громадян; скасування політичного статусу міністрів [10]. Програма, розміщена на сайті Народної партії, не зазнала жодних змін з 2007 р.

Передвиборчі обіцянки блоку «Народний Союз Наша Україна» – «Народна самооборона» ґрунтувалися на критиці корумпованості правлячої коаліції у Верховній Раді, розкраданні державного майна. Саме ці причини ставилися у

кут столу як підстава для розпуску Президентом В. Ющенком ВРУ у 2007 р. В основі передвиборчої програми блоку у 2007 р. лежала програма Президента України В. Ющенка «Десять кроків назустріч людям». Якраз 9-ий крок цієї програми стосувався важелів, що змусять владу працювати для людей, проведення рішучої боротьби з корупцією (зловживання службовим становищем, проведення прозорих і демократичних парламентських виборів, запровадження системи зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників шкіл, зняття депутатської недоторканості, ефективне притягнення до відповідальності суддів) [11]. У самій програмі 2007 р. тези повторювалися з наведенням загальних способів досягнення поставлених завдань (наприклад, введення інституту мирових суддів, скасування депутатських квартир тощо) [12].

У програмі партії, розміщеній на сайті «Народного Союзу Нашої України», питання боротьби з корупцією набули більш загальних рис: «Наша мета – розбудова такої держави, якою зможе пишатися кожен українець, де б він не жив. Ми бачимо Україну державою, в якій реалізується принцип верховенства права, шануються закони та забезпечується правопорядок, де відповідальна та професійна влада працює для людей, які її обрали, передусім дбаючи про національні інтереси, честь і гідність українського народу»; виключення можливості тіньових торгів та запровадження громадських обговорень і консультацій на всіх етапах підготовки рішень, а також моніторинг їх реалізації [13]. Проте окремо в документі, що називається «Платформа національного оновлення і розвитку» і виконує функцію такого собі плану дій, є пункт, що стосується прийняття антикорупційних законів та забезпечення їх неухильного виконання; введення суворої публічної звітності державних службовців усіх рівнів про результати роботи; запровадження обов'язкового декларування доходів, видатків і власності чиновників та їх родичів; запровадження електронного урядування, прирівнювання електронного документообігу до паперового [14]. Нещодавні заклики народного депутата України Володимира В'язівського до народних депутатів України з пропозицією в обов'язковому

порядку оприлюднити декларації про доходи свідчать про важливість антикорупційної теми у дискурсах цієї політичної сили. Також паном В'язівським була оприлюднена інформація про те, що минулого року депутати – члени парламентської групи «Наша Україна» надали для публікації декларації про свої доходи, отримані у 2010 р. [15]. Була зроблена заява, що декларації за 2011 р. будуть оприлюднені на сайті партії незабаром. Видається декларативною публічна критика представниками партії «Народний Союз Наша Україна» урядових законопроектів № 9634 та 10006, які були спрямовані на внесення виключень до сфери держзакупівель.

Як окремого документа, програми «Народної самооборони» немає на сайті політичної сили. У інформації про партію, як один з принципів, вказується «не бери і не давай хабарів» і «не кради і не давай красти іншим», що, звичайно, не може вважатися певним баченням боротьби з корупцією, що властиве цій політичній силі [17].

Передвиборча програма Комуністичної партії України 2007 р. наголошувала на скасуванні недоторканності президента, народних депутатів України, суддів, інших державних посадових осіб; ліквідації тіньових і корупційних фінансових схем; наведенні порядку у використанні бюджетних коштів; зменшенні на 50 % витрат на утримання державного апарата; скасуванні несправедливих пільг для вищих чиновників [18].

На сайті КПУ можна ознайомитися з антикризовою програмою, що датована 2011 р., у якій пропонується, з метою попередження корупції та нецільового використання державних ресурсів, провести аудит і впорядкування державних і галузевих цільових програм, розробити оптимальну систему розподілу прибутків від інвестиційної діяльності між державою та інвестором, передбачена жорстка відповідальність посадових осіб державних підприємств за невиконання державних планів і програм, очікується, що це призведе до ліквідації схем тіньового партнерства, виведення капіталу за кордон, зниження корупції та нецільового використання бюджетних коштів. До зниження рівня корупції, на думку комуністів, має призвести проведення

адміністративної реформи та зниження рівня корупції шляхом співвідношення кадрових завдань та обсягу адміністративних послуг, що надаються державою, підвищення соціальної захищеності держслужбовців, удосконалення нормативно-правової бази, усунення «конфлікту інтересів», боротьба зі злочинністю та корупцією, очищення правоохоронних органів від хабарників і «перевертнів», оптимізація системи надання адміністративних послуг через введення більш жорстких покарань за корупцію та зловживання службовим становищем і посадові злочини чиновників, прийняття Закону «Про конфлікт інтересів», перерозподілу адміністративних послуг на нижчі щаблі [19].

На нашу думку, у цьому аналізі заслуговують бути представлені й нові партійні гравці, які, згідно з останніми експертними та соціологічними опитуваннями, мають шанси скласти конкуренцію провладній політичній еліті. Такі, як партія «Фронт змін» А. Яценюка та «УДАР» В. Кличка. Проаналізувавши дані соціологічного опитування Центру Разумкова, що було проведене з 9 по 16 грудня 2011 р., бачимо, що ці дві партії мають шанси подолати 5 % бар'єр [20].

У «Позиції партії «Фронт змін»», яка фактично є програмним документом цієї політичної сили, позиція партії щодо питання боротьби з корупцією викладена досить абстрактно. Зокрема, очільників партії хвилюють питання корупції в економічній, адміністративній (дозволи, ліцензії тощо), комунальній сферах і проблема корумпованості влади [21]. Ніяких способів досягнення цих амбітних цілей запропоновано не було. «Фронт змін» ініціював формування уряду змін як відгалуження власної політичної сили. «Програмна платформа» якого теж надзвичайно загальна і питання корупції у ній піднімається лише у контексті забезпечення безпеки громадян і рівності усіх перед законом [22].

Натомість партія «УДАР» питанням антикорупції присвятила цілий розділ. Автори програми визначити такі складові «корупційної піраміди», як політична корупція (специфіка виборчої системи, відсутність внутрішньопартійної демократії), бюджетна корупція (можливість доступу

представників партій-переможців до ресурсів державного і місцевих бюджетів, вплив представників партій отримують важелі впливу на публічних службовців), корупція в адміністративних органах (зловживаннях чиновників при наданні адміністративних послуг), корупція в системі правосуддя, корупція в освіті, охороні здоров'я [23]. На відміну від попередніх програмних документів, тут пропонується низка системних заходів, спрямованих на зменшення обсягу корупції: удосконалення законодавства з метою усунення корупційних можливостей; проведення реформ; причетні до хабарництва особи позбавляються можливості займати посади на публічній службі; роль держави зводиться до реєстрації бізнесу, стягнення податків і дотримання законодавства суб'єктами підприємницької діяльності. Контакти приватних осіб з публічною адміністрацією відбуваються переважно за допомогою електронних чи телефонних засобів спілкування або поштою; розмежовано політичні і адміністративні посади в органах влади; подолано системний конфлікт інтересів в діяльності органів публічної адміністрації; забезпечено доступ до публічної інформації; реформу інспекційної діяльності публічної адміністрації; удосконалено статус публічних службовців; визначено орган влади, уповноважений в Уряді на аналіз, вироблення і реалізацію державної антикорупційної політики; змінено ставлення суспільства до «хабара» як до можливості швидкого вирішення питання на свою користь [23]. Позиція партії «УДАР» є найбільш цілісним баченням ситуації з корупцією державі й шляхів її вирішення, віддалено нагадуючи ідеї Партії регіонів, БЮТу та КПУ.

Напередодні парламентських виборів 2012 р. у кандидатів у народні депутати є можливість довести свою добропорядність, чесність і прагнення подолати корупцію, підтвердивши тим самим свої попередні передвиборчі обіцянки та партійні гасла. Так, українськими громадськими активістами з руху «Чесно» був запозичений досвід румунських колег. У Румунії перед виборами в 2004-го діяла моніторингова кампанія «Чистий парламент», завдяки якій громадські організації тоді домоглися вилучення зі

списків політичних партій 98 кандидатів із сумнівною репутацією. Принцип кампанії — отримати суспільну вигоду з політичної боротьби. Під громадську перевірку потрапила, як пост-комуністична Соціал-демократична партія Румунії, яка на той час була при владі вже дев'ять років, так і опозиційні партії. Була створена коаліція з неурядових організацій, профспілок і студентів та спільно вироблені критерії доброчесності (чи кандидат не служив агентом спецслужб у комуністичні часи; чи не був замішаний у корупційних схемах; чи просував когось зі своїх родичів або знайомих на державні посади; чи має бізнес сам або його родичі, який може створити конфлікт інтересів на державній посаді; чи має доходи, не враховані в податковій декларації, та чи кандидат змінював членство в партіях і фракціях більш як двічі). Румунський парламент нараховує 467 місць в обох палатах. Для того щоб перевірити біографію кожного за цими критеріями, громадські активісти запросили до співпраці пресу. Двоє журналістів робили дослідження незалежно один від одного по одному і тому ж кандидату, зібрані матеріали перевіряли і потім йшли з ними в офіси всіх партій. Там представляли критерії та пропонували кандидатам від партій, хто не відповідав критеріям, відмовитися від балотування. Таким чином, зі списків вилучили 98 кандидатів — половину з тих, кого забракували громадські активісти. Загальний список опублікували у пресі. Імена і прізвища тих, кого партії не захотіли вилучити, написали на листівках, які роздали людям на кожній виборчій дільниці. Листівку також розмістили в інтернеті. Результатом такої кампанії громадськості стала перемога соціал-демократів з незначним відривом від демократів і націонал-лібералів на парламентських виборах. Це стало однією з причин перемоги лідера демократів Траяна Басеску на наступних, уже президентських виборах наприкінці 2004-го. Так, усіх 14 осіб, яких вимагали виключити громадські активісти зі списку Демократичної партії, було виключено [24].

Вибори в Румунії проходили за закритими партійними списками. В Україні система змішана, тому відстежувати біографії кандидатів буде легше, особливо висуванців у

мажоритарних округах. Наразі громадський рух «Чесно» намагається імплементувати румунську методику в Україні. Рух утворився 29 жовтня 2011 р. під час акції «Фільтруємо парламент за 24 години» – рівно за рік до чергових парламентських виборів в Україні. Серед критеріїв, на яких зосередили увагу активісти руху: відсутність фактів порушень прав і свобод людини; незмінність політичної позиції відповідно до волевиявлення виборців; непричетність до корупційних дій; прозорість задекларованих доходів і майна та їх відповідність способу життя; особисте голосування в парламенті й участь у засіданнях парламенту та роботі комітетів. Діяльність Руху зосереджена на двох ключових етапах – до офіційного початку виборчої кампанії в липні 2012 р. і після старту [25]. До початку виборчої кампанії учасники Руху планують провести регіональні презентації та дослідити на відповідність критеріям 450 нинішніх народних депутатів. За результатами дослідження активісти вимагатимуть від партій не включати у нові виборчі списки тих, хто не відповідатиме визначеним критеріям. З офіційним початком кампанії, в липні 2012 р., експерти та аналітики Руху проведуть дослідження кандидатів-мажоритарників. Загалом очікується 3 500–4 000 кандидатів. Результатом дослідження стане “барометр доброчесності” кандидатів, з яким зможе ознайомитися кожен виборець [26]. Варто зауважити, що, незважаючи на національну презентацію діяльності руху «Чесно», створення мережі регіональних координаторів і його підтримку багатьма публічними фігурами, поки що діяльність руху є скоріше віртуальною, ніж реальною. Робота руху призупинилась на об’єднанні регіональних громадських організацій, підписанні маніфесту «Чесно» та зверненні до народних депутатів з вимогою оприлюднити свої доходи, ініціюванням невеликої кількості регіональних журналістських розслідувань.

Підбиваючи підсумки, варто зауважити, що не варто сподіватися на високу ефективність від діяльності руху. Незважаючи на те, що аналогічний рух отримав широку суспільну підтримку у Румунії та мав вплив на перебіг подальших виборчих кампаній, в Україні, на нашу думку,

він не матиме того ефекту через низьку присутність у пресі, відсутність культури реакції на корупційні скандали в українській політиці та брак організованості зусиль організацій громадянського суспільства. Хоча, зважаючи на те, що всі найбільші політичні гравці більшою чи меншою мірою надають ваги питанням антикорупції, – заклики взяти участь у моніторинговій кампанії є доцільними, обґрунтованими та могли б стати додатковим засобом політичної реклами.

Аналіз передвиборчих програм політичних партій 2007 р. і програм партій, розміщених на їх сайтах, показав, що жодна політична сила, крім партії В. Кличка, не має чіткого уявлення, з яким видом корупції вона хотіла би боротися і якими саме методами. Загальна тенденція включення антикорупційної складової до програмних документів дає підстави вважати, що тема корупції займе важливе місце у передвиборчих програмах до парламентських виборів 2012 р. і часто згадуватиметься у політичній риторичі.

Якщо є суспільний попит, то обов'язково з'явиться і пропозиція. Відповідно, варто очікувати появу нових гравців, які будуть здійснювати внутрішній моніторинг перебігу передвиборчої кампанії та якості кандидатів. Наприклад, контактна група Трансперенсі Інтернешнл в Україні, оскільки багато підрозділів цієї організації по всьому світу вже здійснює ефективні моніторингові кампанії. Не виключено, що претенденти на місця у парламенті будуть намагатися всіляко залучитися громадською підтримкою, враховуючи загальний курс влади на співпрацю з неурядовими організаціями по різних напрямках вироблення публічної політики.

1. Президент закликав забезпечити рівні умови для всіх політсил на виборах до Ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.dt.ua/POLITICS/prezident_zaklikav_zabezpechiti_rivni_umi_movi_dlya_vsih_politsil_na_viborah_do_radi-100066.html

2. Політична корупція перехідної доби \ пер. з англ. \ за ред.: С. Коткіна та А. Шайо. – К. : «К.І.С.», 2004. – С. 281–282.

3. Усі критерії, виділені громадським рухом «Чесно» для оцінки депутатів і кандидатів у депутати, визнані громадською думкою важливими [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// dif.org.ua/ua/press/kfkerghjowghojk](http://dif.org.ua/ua/press/kfkerghjowghojk)

4. Global Integrity Report: Ukraine 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.globalintegrity.org/report/Ukraine/2011>

5. Цюпин Б. Фінансування політичних партій і загроза корупції [Електронний ресурс]. / Б. Цюпин. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24531424.html>

6. Гучний скандал навколо Крістіана Вульфа може обернутися серйозною політичною кризою в Німеччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/svit/prezident-nimechchini-pishov-vidstavku.html>

7. Партія регіонів. Передвиборна програма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://novynar.com.ua/files/bloki_party/party_region/1520

8. Програма Партії регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.partyofregions.org.ua/ru/about/program>

9. Передвиборна програма Блоку Юлії Тимошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://da-ta.com.ua/election_programs/2871.htm

10. Блок Литвина. Передвиборна програма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://novynar.com.ua/files/bloki_party/block_litvina/1518

11. Ющенко В. 10 кроків назустріч людям [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.president.gov.ua/docs/10krokiv.pdf

12. Передвиборна програма НУ-НС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://novynar.com.ua/files/bloki_party/nuns/1513

13. Програма політичної партії «Народний Союз Наша Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razom.org.ua/documents/443/>

14. Платформа національного оновлення і розвитку «Народного Союзу Наша Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razom.org.ua/documents/443/>

15. В'язівський: Кожен народний депутат має оприлюднити декларацію про свої доходи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razom.org.ua/news/14074/>

16. «Наша Україна» категорично засуджує наміри влади легалізувати корупцію у сфері держзакупівель [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razom.org.ua/news/13995/>

17. Політична партія «Народна Самооборона» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nso.org.ua/ua/about>

18. Передвиборна програма КПУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://novynar.com.ua/files/bloki_party/kommunist_party/1515

19. Антикризисная программа Компартии Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kpu.ua/category/library/>

20. Громадська думка про підсумки 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=386

21. Позиція Партії «Фронт змін» – За що ми, проти чого і чому [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://frontzmin.ua/ua/party/position.html>

22. Програмна платформа Уряду змін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://frontzmin.ua/ua/uryad-zmin/ideology.html>

23. Програма партії «УДАР»: антикорупційна політика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://klichko.org/ua/about/programma/antikoruptionsyna-politika>

24. Луб'янов І. «Державній корупції має протистояти ціла армія людей» // «Газета по-українськи» № 1369 від 14.02.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.ua/articles/comments-newspaper/_derzhavnij-korupciji-mae-protistoyati-cila-armiya-lyudej/422526

25. Критерії доброчесності кандидата руху «Чесно» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://chesno.org/criteria/>

26. Громадянський рух «Чесно» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://chesno.org/background/>